Életmód: modellek és minták

E kiadvány az „Életmód: modellek és minták" című interdiszciplináris munkaértekezlet előadásait tartalmazza. A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete és Néprajzi Kutató Csoportja, valamint a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendezte Visegrádon, 1982. szeptember 20–22. között.

Szerkesztette

Hoppál Mihály és Szecskő Tamás

Tömegkommunikációs Kutatóközpont
Budapest, 1984

TARTALOM

HOSSZÚTÁVÚ VÁLTOZÁSOK AZ ÉLETMÓDMINTÁKBAN

Manchin Róbert

Életmódminták alakulása a hetvenes évtized Magyarországán

Dolgozatomban a következő kérdésekre keresek választ:

1. Alakultak-e egyáltalán az életmódminták és ha igen, mi a biztosítékunk, hogy a változásokat a rendelkezésre álló eszköztárunkkal meg is tudjuk ragadni?
2. Hogyan jellemezhetjük a legdominánsabb életmódmintákat és mi az elmozdulásuk iránya, tartalma?
3. A megfigyelt változásoknak mi a gazdasági és társadalmi jelentősége a nyolcvanas évtized számára?

Az életmódváltozások empirikus vizsgálatának lehetőségei

Bár az életmód empirikus kutatásának kérdésköre végigkíséri a magyar szociológia „újkori" történetét, az érintett kutatók tudományos lelkiismerete mégsem tiszta. Az elmúlt húsz évben a szociológia mind fogalmi, mind módszertani apparátusában nagyot lépett előre, az életmód problematikájának tudományos megközelítése mégis más területeknél sokkal élesebben mutatja hazai szociológiánk legelőnyösebb és leghátrányosabb jellemzőit. A legtöbb anyagban keverednek a statisztikai adatokat is hasznosító tudományos publicisztika elemei a valóban tudományosnak nevezhető elemzésekkel; a bölcs élettapasztalatok, a pontos, hiteles mindennapi jelenségek leírása a lapos közhelyek szakmai zsargonba bújtatott tálalásával.

Azt gondolom, hogy ez a megállapítás nemcsak minket, kutatókat minősít, hanem inkább arról van szó, hogy a szociológia tudományos értelemben eleve lehetetlen feladatot vállalt fel a tág értelemben meghatározott életmód vizsgálatával. Ha utánagondolunk az életmód definícióinak, akkor könnyen beláthatjuk, hogy nem mást kívánnak a tudományos kutatás tárgyának megtenni, mint magát az Életet, a „maga komplexitásában". Mivel magyarázhatjuk, hogy a hőskor gyerekes, amatőr mindent-kutatni-akarása a mai napig központi kutatási program maradhatott annak ellenére, hogy a társadalomkutatás más területein uralkodóvá vált tudományosság értelmében ez a típusú kutatás zsákutcának bizonyult?

A munkaértekezlet résztvevői minden bizonnyal továbbiakkal tudják kiegészíteni a következő tényezőket:

A szocialista életmód politikai zsargonban és a köznyelvben használt kategó-

riájának kritikátlan átemelése mögött egyaránt megtalálhatjuk a szociológia „természetes" hajlamát arra, hogy a társadalmi gyakorlat központi kérdéseihez szóljon hozzá és a politikai szféra oldaláról érkező ösztönzéseket, hogy a tudomány segítsen legitimálni egy, a reálszféra által durván lejáratott kategóriát; illetve a szocialista életmód kommunista eszményének felszínen tartásával indirekt kritikát gyakoroljon a létező viszonyok fölött.

Szűkebben vett praktikus, tudománypolitikai megfontolások is növelték a zavart azzal, hogy az elérhető kutatási pénzek megszerzése a kutatási tervek szövegezésében az „életmód" kategória használatának feldúsítását követelte meg.

Ismét további zavarok forrása az a kettősség, ami a szocialista életmód kategóriájának használatát jellemzi: míg a politikai szféra a normatív aspektust hangsúlyozza és kutatási megrendeléseit *a* szocialista életmóddal kapcsolatban adja fel, addig a tudományos szféra a leírást és elemzést tartja fő funkciójának és ennek megfelelően következetesen, a pluralitást hangsúlyozva életmódtípus*ok*ról beszél.

Az életmód kategóriájának tudományos értelemben vett bizonytalansága ellenére viszonylagos egyetértés alakult ki a kutatók között abban, hogy igyekezve felejteni az életmódkategória kutatásokban kezelhetetlen komplexitásigényét, az operacionalizálás során tevékenységekkel és tevékenységszerkezetekkel dolgozzanak. Amit empirikusan több-kevesebb sikerrel vizsgálni lehet, az ezeknek az életmódot indikáló tevékenységeknek a társadalmi hatókörváltozásai, illetve a tevékenységek szerkezeti-kapcsolódási módosulásai.

Tudományosan tisztességesebb és ugyanakkor termékenyebb megoldásnak tartom ugyan, ha nem keverünk ködös és diffúz fogalmakat egy-egy világosan körülhatárolható társadalmi folyamat vagy jelenség elemzésébe, továbbiakban mégis ezzel a „csúsztatással" fogok élni. Életmódváltozásokról, életmódminták változásairól beszélek, miközben az elemzett anyagunk tevékenységekre, aktivitásokra vonatkozik. Az életmódváltozások elemzésénél ez azért problematikusabb eljárás, mint a statikus elemzéseknél, mert az időben az egyes tevékenységek társadalmi jelentősége is változik. Más szóval a társadalmi kontextus változásával az egyes tevékenységek életmód-indikáló funkciója is változik. Ezt a változást azzal igyekszem kontrollálni, hogy tevékenység-szerkezetekkel közelítek az életmódmintákhoz.

A bemutatásra kerülő adatok két, azonos tevékenységlistát alkalmazó, országos reprezentatív mintán készült vizsgálatból származnak. Az 1972-es adatfelvétel a TK időmérleg-felvételéhez kapcsolódott (az eredmények részletes ismertetését lásd Vitányi 1976). Az évtized végét reprezentáló 1978-as adatfelvételt Füstös Lászlóval és Hankiss Elemérrel végeztük (lásd Füstös–Hankiss–Manchin 1979).

A tevékenységek társadalmi hatóköre

Mielőtt bemutatnám az életmódmintákat jelző, egyes tevékenységek alakulására vonatkozó adatokat, egy általános tendenciára hívom fel a figyelmet. Az összehasonlításra került tevékenységek szinte mindegyikénél bővült az aktivitást végzők köre. A bővülés különbözik az egyes tevékenységeknél, de maga az általános tendencia egyértelmű és a statisztikai hibahatárokat jelentősen meghaladja. Hogyan értelmezhetjük az aktivitások társadalmi hatókörének ezt az általános tágulását?

Anélkül, hogy előreszaladnék és felvetném a tevékenységrendszer és a társadalmi rendszer vertikális tagozódása közötti kapcsolatok kérdését, elmondhatom, hogy mindkét vizsgálat elemzése megerősítette azokat a megállapításokat, miszerint a társadalmi státusz emelkedésével nő a megélhetést biztosító munkán kívüli tevékenységek lehetősége. Az életmód jellemzésére kiválasztott tevékenységek legnagyobb részénél világosan kimutatható ez a kapcsolat; a társadalmi státus bármelyik indikátora szerint képzett és hierarchikusan elrendezett csoportokban fokozatosan növekszik az egyes tevékenységeket végzők aránya. Ez a keresztmetszeti összefüggés érvényesül az időben is. Az utóbbi évtized során végbement valós gazdasági növekedés nemcsak relatív helyváltozásokat eredményezett a társadalmi csoportok helyzetében, hanem minőségi változások is bekövetkeztek.

Az adatok elemzése alapján jogosan fogalmazhatjuk meg, hogy létezik egy olyan kritikus szintje az emberi élet újratermeléséhez szükséges anyagi és nem anyagi erőforrásoknak, amely statisztikai átlag értelmében lehatárolja a társadalom domináns kultúrájában való részvétel lehetőségét. Ennek a feltételezett küszöbértéknek az általánosabb elérése tette lehetővé, hogy bővüljön a társadalmi kultúra hatóköre és abszolút mértékkel mérve is bővüljön a benne részt vevők köre.

Azok a regressziós modellek, amelyeket az egyes aktivitásokra vonatkozóan a két időpontban felállítottunk, azt mutatják, hogy az egyes tevékenységek társadalmi meghatározó tényezői tekintetében az évtized során nem zajlott le alapvető strukturális átrendeződés. Más szóval ez azt jelenti, hogy az egyes tevékenységek mint életmódminták indikátorai lényegében a társadalmi struktúra ugyanazon szerkezeti pozícióihoz kapcsolódtak, a társadalmi státust kijelölő, empirikusan mérhető dimenziók hasonló „mix"-e volt szükséges az egyes aktivitásokban való részvételhez az évtized elején és végén.

Egy példa: a kulturális jellegű intézmények igénybevételének gyakoriságát a nyolc legjelentősebb magyarázó erővel rendelkező státuszindikátor 47 százalékos magyarázó erővel tudta magyarázni 1972-ben (R=.688). 1978-ban ugyanezek a státuszindikátorok 49 százalékot magyaráztak (R=.695), tehát a társadalmi determináció gyakorlatilag változatlan maradt. A legerősebb három dimenzió meghatározó erejének sem relatív súlya, sem nagyságrendje nem változott:

Az igénybevétel
gyakoriságának
egységnyi növekedése = .4 (Iskolai végzettség)
+ .16 (Párttagság)
+ .10 (Jövedelem)

Ezen – egész mintákra illetve összehasonlítható almintákra is megismételt – modellek paramétereinek az évtized folyamán megfigyelhető, viszonylagos stabilitása indirekt módon alátámasztja korábbi állításunkat. Ha a tevékenységek bővülése mögött nem egy megváltozott társadalmi determinációs struktúra van, akkor a megfigyelt változásokat joggal vezethetjük vissza azokra az abszolút mértékekkel is megragadható változásokra, amelyek az évtizedben végbement anyagi és társadalmi prosperitásban gyökereznek.

Mielőtt azonban elhamarkodott következtetéseket vonnánk le a megfigyelhető változások nagyságrendjéről, ismerkedjünk meg az egyes tevékenységek esetében megragadható különbségekkel.

„Kulturális" tevékenységek

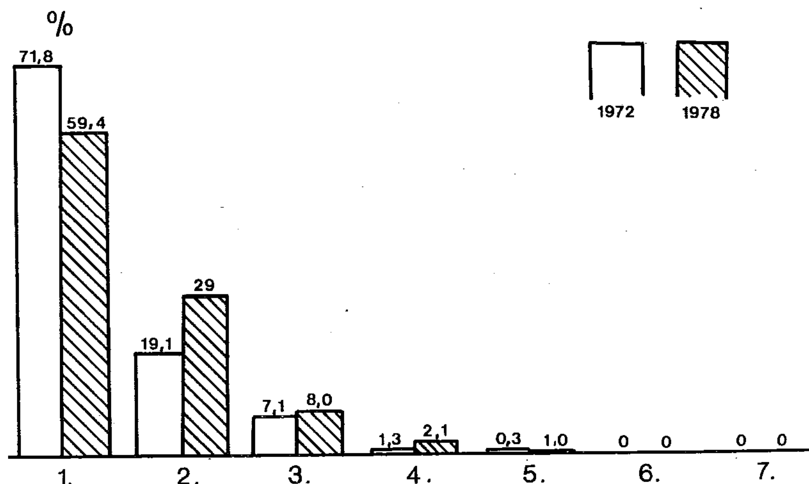
Először hasonlítsuk össze azok arányát, akik azt mondták magukról az egyes időpontokban, hogy rendszertelenül vagy rendszeresen, de kapcsolódnak egy adott kulturális intézményhez, végzik az adott tevékenységet.

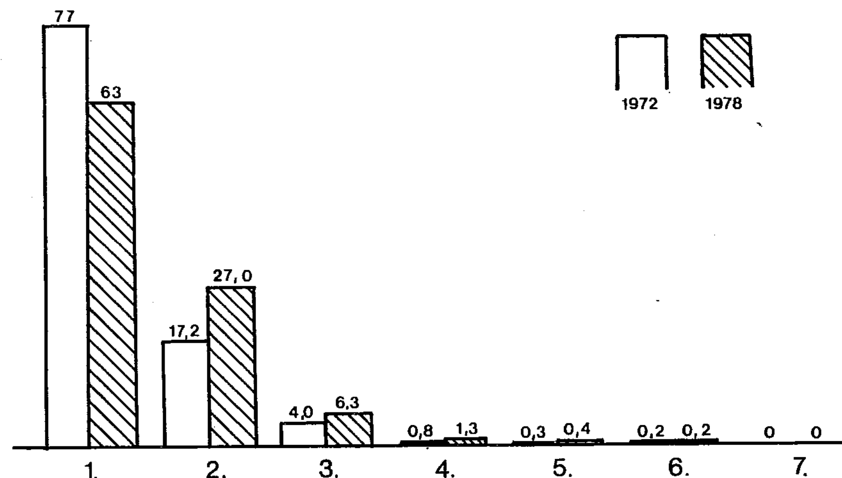
TEVÉKENYSÉG	VÉGZŐK százalékos ARÁNYA 1972	1978
színház	28	41
múzeum, kiállítás	23	37
mozi	36	49
szépirodalom olvasása	49	66
hangversenylátogatás	7	14
magnó-, lemezhallgatás	21	38

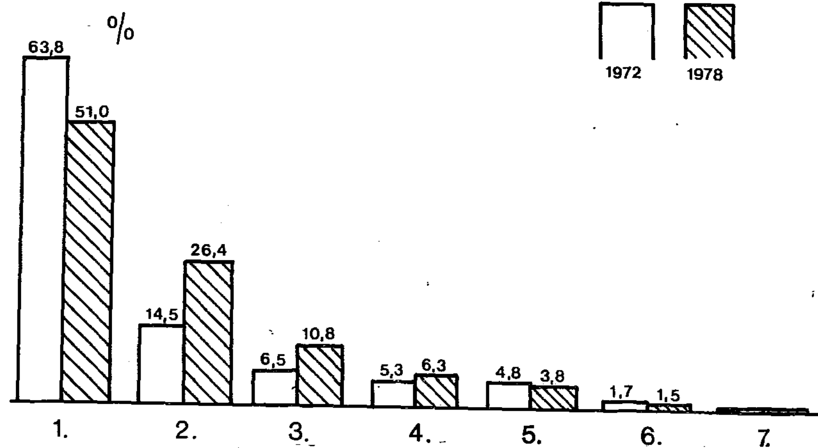
A tendencia világos: ha az adatokat csak a tevékenységeket végzők illetve nem végzők bontásában vizsgáljuk, egyértelmű bővülést állapíthatunk meg. A kérdés az, hogy mi a tartalma ennek a bővülésnek? A rendszeres gyakoriságú csoportok, a törzsközönség száma gyarapodott ennyivel, vagy csak alkalomszerű közönségbővülésről van szó? Esetleg a két különböző időpontban végzett adatfelvételek különböző torzításai okozzák az eltéréseket? Nézzük meg részletesebben a következő gyakorisági megoszlásokat, melyek az egyes tevékenységek végzőinek intenzitás szerinti összetételeit mutatják:

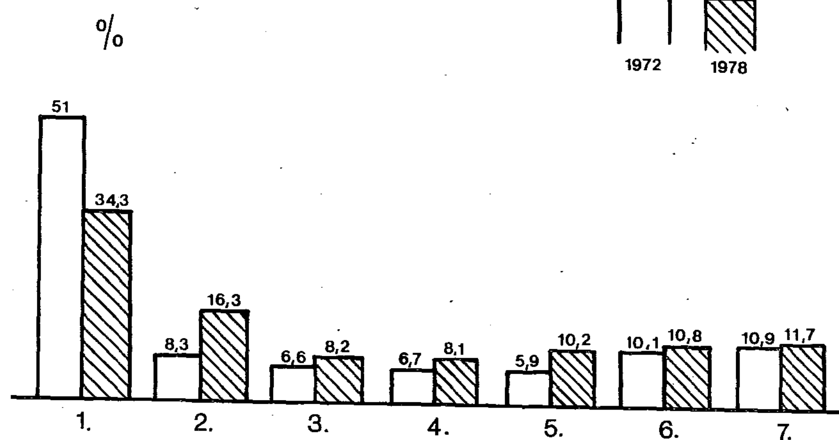
A tevékenység végzésének kódjai:

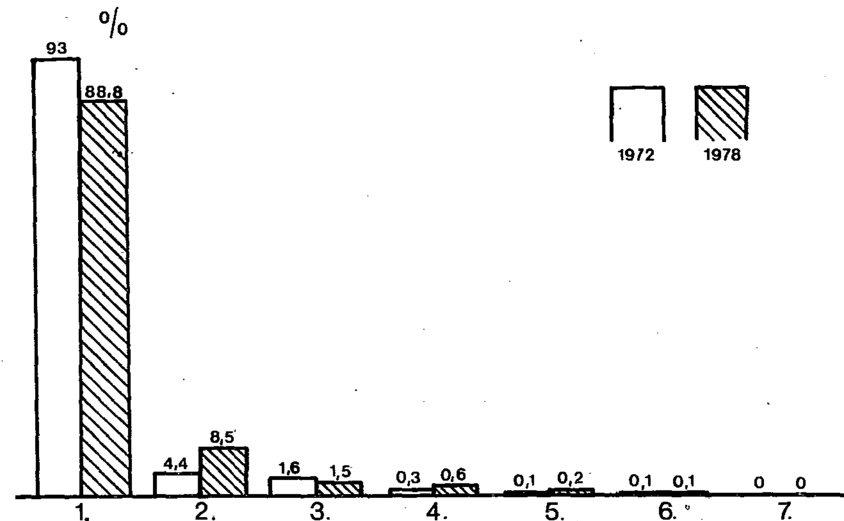
7: naponta végzi
6: hetente többször
5: hetente legalább egyszer
4: havonta többször
3: havonta legalább egyszer
2: ritkábban
1: sohasem

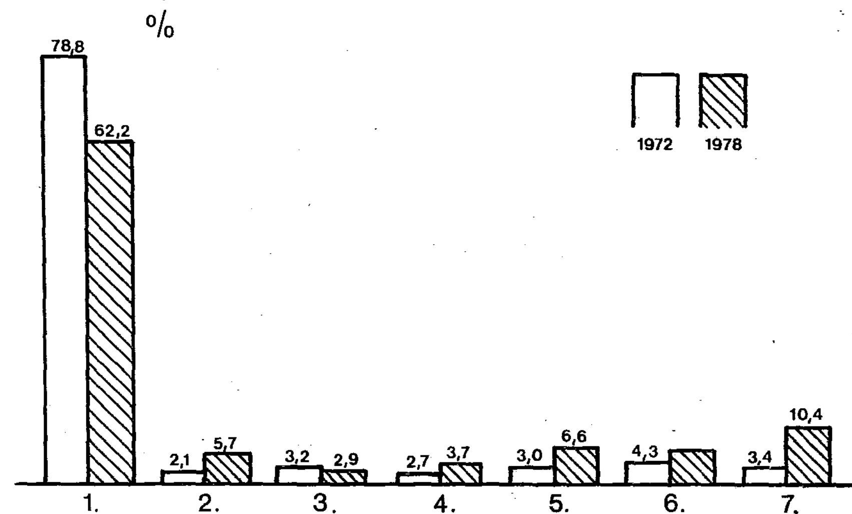

MOZI
%
1972
1978
63,8
51,0
14,5
26,4
6,5
10,8
5,3
6,3
4,8
3,8
1,7
1,5
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.

SZÉPIRODALOM
%
1972
1978
51
34,3
8,3
16,3
6,6
8,2
6,7
8,1
5,9
10,2
10,1
10,8
10,9
11,7
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.

HANGVERSENY
%
1972
1978
93
88,8
4,4
8,5
1,6
1,5
0,3
0,6
0,1
0,2
0,1
0,1
0
0
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.

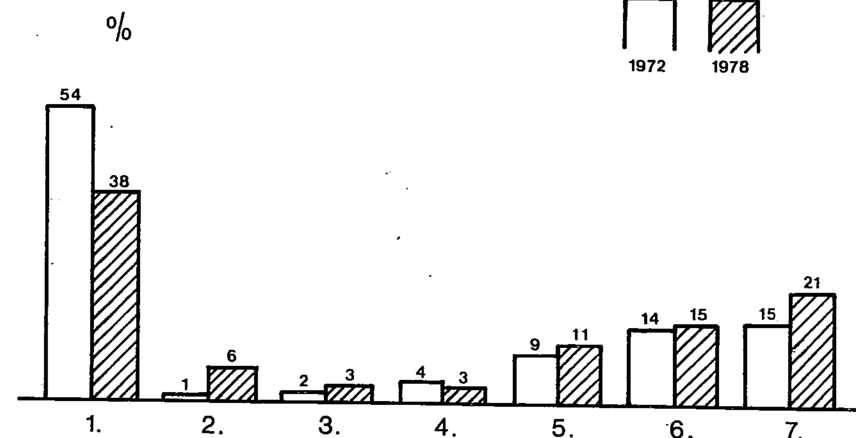

MAGNÓ/LEMEZ
%
1972
1978
78,8
62,2
2,1
5,7
3,2
2,9
2,7
3,7
3,0
6,6
4,3
3,4
10,4
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.

Összehasonlítva a változások belső dinamikáját, első ránézésre kiderül a változások jellege: viszonylag kismértékűek a változások a *tényleges* közönség összetételében és nagyságában, a növekedés elsősorban a nem rendszeres, évi egy-két alkalommal végzők táborában jelentkezett. Plauzibilisnek látszik, hogy egy adott tevékenység társadalmi terjedése esetén az új közönség mint ismerkedő, esetenkénti résztvevő jelentkezik és nem a rendszeres törzsközönség táborát gyarapítja. Ugyanakkor nem kizárható az sem, hogy – egy sor tényező hatására – erősödött ezeknek a tevékenységeknek a státuszszimbólum jellege és a presztizse a társadalom egy széles rétegében. Ezt valószínűsíti az is, hogy más tevékenységeknél, ahol szintén volt bővülés a résztvevők számában, a növekedés jobban eloszlott az egyes gyakorisági kategóriák között. Ez a kötelezőbbnek érzett norma-jelleg esetleg arra késztethette a válaszolók egy részét, hogy az interjúszituáció egymásutáni kérdéseire legalább esetenkénti résztvevőknek jelentsék magukat. (Becslésünk szerint kb. 1–2 százaléknyi torzítás adódhat abból is, hogy az 1972-es kérdezésnél az egyes tevékenységeknél 3–4 százalékot is elért a nem válaszolók aránya, míg az 1978-as felvételnél ez egy tevékenységnél sem haladta meg az 1 százalékot. Feltételezhető, hogy ezeknek a potenciális „nem válaszolóknak" egy része kérdezőink erősebb unszolásának engedve nem a „sohasem végzem", hanem az „egy hónapnál is ritkábban" válaszlehetőséget választotta. Egyébként az összehasonlítások céljára az 1972-es nem válaszolókat úgy kezeltük, mint akik *nem* végzik az adott tevékenységet.)

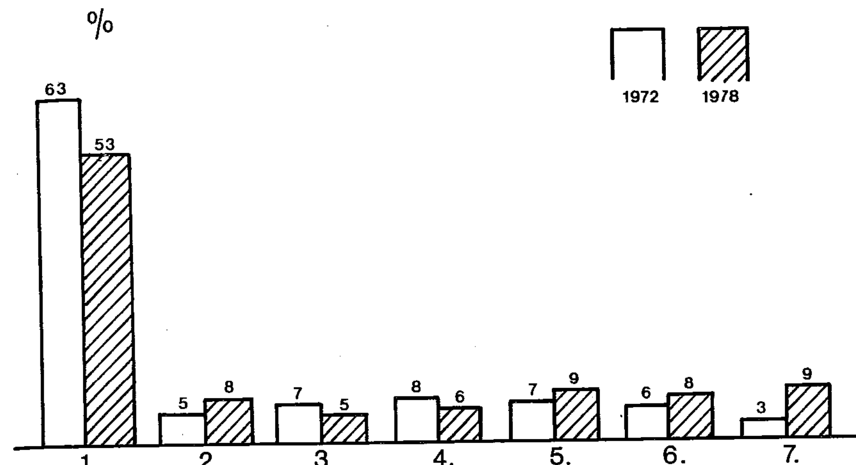
„Munka utáni munka"

Nézzük meg ezek után egy másik alapvető életmódmeghatározó tevékenységtípus két vezető tevékenységének, a *kertészkedésnek* és a *barkácsolásnak,* házkörüli munkáknak a gyakoriság-összehasonlításait.

KERTÉSZKEDÉS

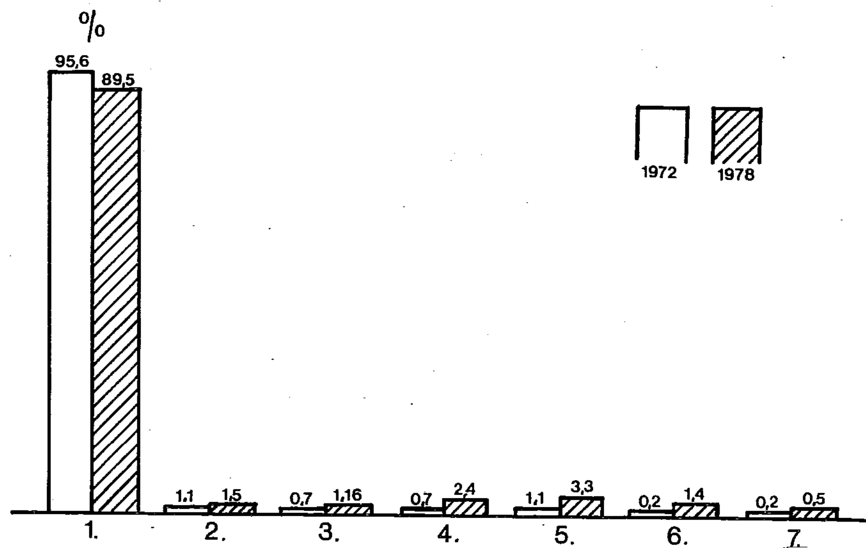
BARKÁCSOLÁS

Mindkét tevékenység alapvető fontosságú az életmód alakulása szempontjából, pusztán gyakorisága és időigénye miatt is. Az itt történő változások a mai magyar társadalom nagy tömegeinek életmódjában bekövetkező módosulásokat jeleznek, lehetőségeket nyitnak ki és zárnak le. A hetvenes évek végére mindkét aktivitás végzőinek köre tovább *bővült.* A növekedés nem a hobby-szintű, ritkább időközöknél, hanem éppen az intenzív, árutermelő, pénzkereső jellegű napi gyakoriságnál a legnagyobb. 1972-ben a megkérdezettek 38, 1978-ban 46 százaléka dolgozott hetente vagy gyakrabban kertjében. Az ugyanilyen gyakorisággal barkácsolók aránya 16-ról 26 százalékra növekedett.

Telek, üdülő

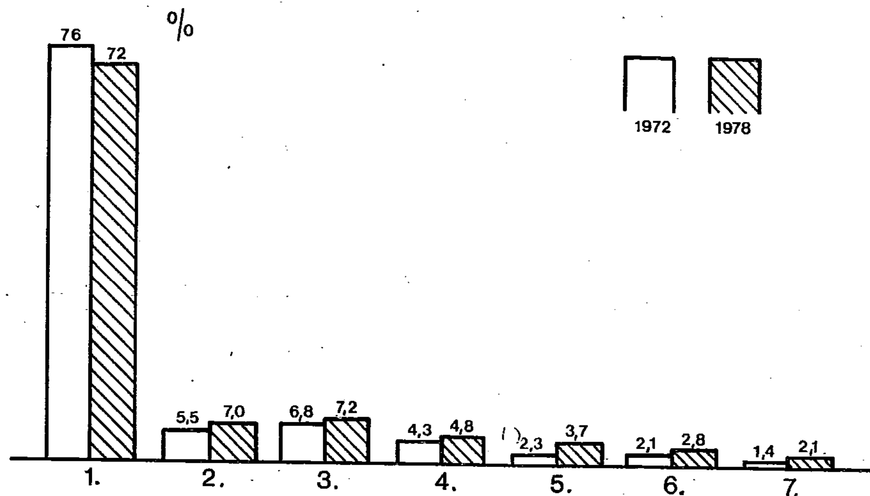
Az évtized egyik jelentős fejleménye, hogy sokkal karakterisztikusabb lett a hétvégi ház és autó együttesével jelzett és privatizáltnak nevezett tevékenységtípus. A gazdasági gyarapodás eredményei itt ismét közvetlenül mérhetők a tevékenységszerkezetben is. A *víkendház, hétvégi telek látogatása* megduplázódott az eltelt időszakban, 5,5-ről 11,5 százalékra. (Igaz, ez a bővülés megmaradt egy körülhatárolható társadalmi csoporton belül, élesebbé téve az egyes életmódtípusok réteghez kötöttségét. A falun élők 1 százalékával szemben a fővárosiak egynegyede mondta 1978-ban, hogy valamilyen gyakorisággal kijár egy hétvégi házhoz.)

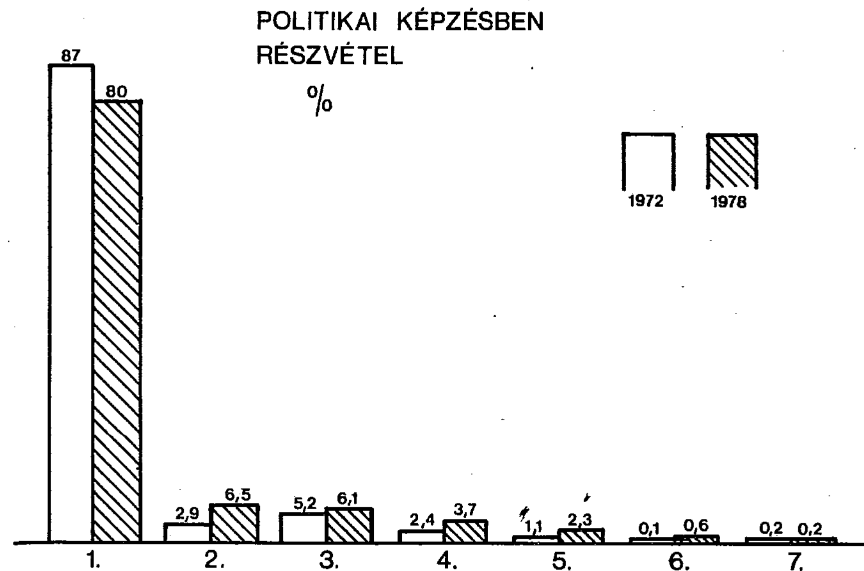

Közélet, politika

A társadalmi–politikai tevékenységkör gyakorisága lényegében nem változott.

TÁRSADALMI-SZERVEZETI MUNKA

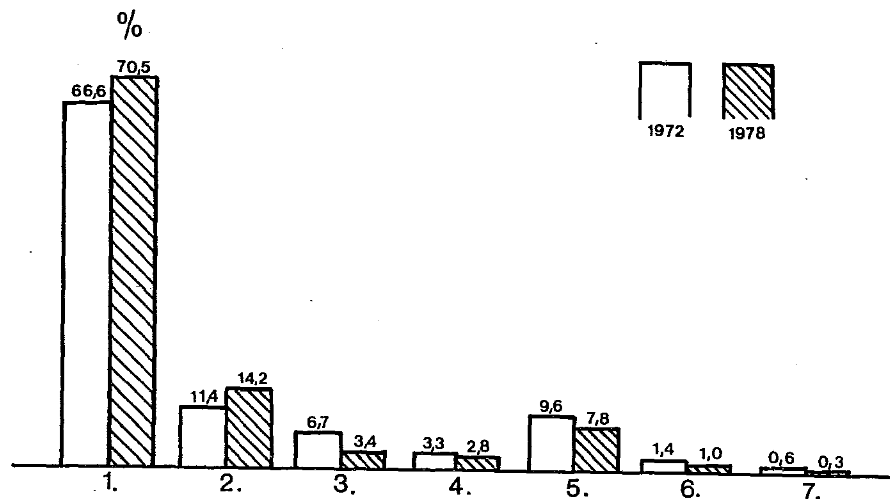

A politikai közéletben való részvétel – legalábbis annak az a része, amely ezekben a tevékenységekben megragadható, nem tágult tovább, viszont eléggé egyértelműen nőtt a részvételi gyakoriság a társadalmi státusz jelzői mentén. Az alacsony iskolázottságú csoportok egytizedével szemben a legmagasabb végzettségűek fele vesz részt e tevékenységekben.

Marginális, otthonhoz kötött

Az előző ellentéte az otthon köré szerveződő tevékenységtípus. Az ebbe a típusba sorolt tevékenységek gyakorisága eltérő dinamikával, de *nőtt.* Igaz, az együttjárások alapján ehhez a típushoz soroltuk azt a tevékenységet is, amelynek – az összes mért tevékenység közül egyedül – *csökkent* a részvételi gyakorisága.

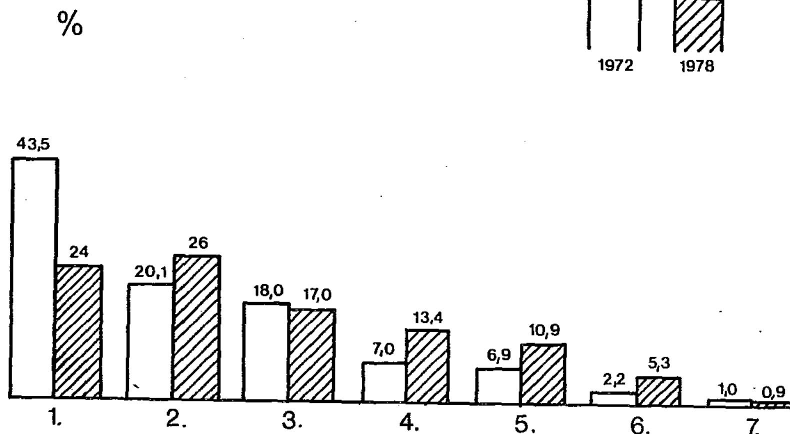
Nézzük ennek gyakorisági megoszlását:

A csökkenés minimális (a változás a statisztikai hibahatáron belül van). A gyakoribb templombajárás minimális csökkenése és az évi egy-két alkalommal való templombajárás minimális növekedése feltételezhetően összefügg.

Az otthoni tevékenységek közül a rádiózás és a tévézés gyakorlatilag általánossá vált (ami viszont még kirívóbbá teszi a tévénélküliek 5–7 százalékos csoportjának a kirekesztettségét).

Az egész társadalom tág értelemben vett kultúrafejlődése szempontjából érdekes az a növekedés, amit a *vendégeskedés* területén figyelhetünk meg.

Az otthoni vendégfogadás és a vendégségbe menés a középosztály szubkultúrájából általánossá vált. A gyors növekedés magyarázatai között a lakásépítésektől az elmúlt évtized motorizációjáig nyilván egy sor tényezőt említeni lehetne. Más kérdésekre adott válaszokból az derül ki, hogy kb. a népesség egyharmada szeretne többet emberekkel együtt lenni, látogatóba menni vagy látogatókat fogadni. Talán az egyedüllét, a magányosság érzéséből való kitörési törekvés indikátorának is tekinthetjük ezt a gyors növekedést.

Tevékenységszerkezetek – életmódminták

Kihasználva az azonos módszertani apparátus előnyeit, az 1972-es adatokkal annak idején elvégzett elemzéseimet megismételtem az 1978-as adatokkal is. Az alkalmazott matematikai-statisztikai módszer a hierarchikus fürt (klaszter) elemzés. Az azonos módon elvégzett adattranszformációk után az adott hierarchikus szerveződési szinten azonos számú fürtöt kaptam. Az egyes tevékenységfürtök azokat az aktivitáskapcsolódásokat tartalmazzák, amelyek belső kapcsolódásaikban homogénebbek, mint egymás között.

Mielőtt részletesebben is megvizsgálnánk az egyes tevékenységfürtöket, amelyek feltételezésem szerint eltérő életmódtípusok hordozói, az összehasonlításhoz tudnunk kell, hogy a differenciálás szintjének a megválasztása mindkét időpontban kutatói döntés eredménye. Ha a hasonlóságnak egy alacsonyabb szintjét választottam volna, akkor csak két–három nagy típust kaptam volna mindkét időpontban; ha viszont egy magasabb szintet, akkor sokkal több altípusra esnének szét típusaink, sok egyedi tevékenységgel.

Tevékenységszerkezetek:
1972

I.
barkácsolás
házépítés
autó-, motorszerelés
sportversenyek

II.
tánc
könnyűzenei rendezvény
művelődési ház
mozi
színház
amatőr sport
magnó/lemez

III.
kertészkedés
szobanövény
istentisztelet
más egyházi rendezvény

IV.
szépirodalom
séta
turisztika
strand
vendéglő
vendégeskedés

V.
múzeum/kiállítás
sakkozás
rádiózás
tévé
bélyeggyűjtés
kártyázás
autózás
horgászat
hangverseny
nyelvtanulás

VI.
társadalmi munka
politikai továbbképzés
szakirodalom
tanfolyam
tudományos irodalom

Tevékenységszerkezetek:
1978

I.
kertészkedés
barkácsolás
házépítés
autószerelés

II.
sportversenyek
kocsma
vendéglő
amatőr sport
kártya
sakk
tánc
könnyűzenei rendezvény
művelődési ház

III.
kézimunka
szobanövény
tévé
rádió
vendégeskedés
istentisztelet
más egyházi rendezvény

IV.
szépirodalom
séta
turisztika
strand
színház
mozi
hangverseny
magnó/lemez

V.
bélyeggyűjtés
autózás
víkendház
horgászat
tudomány
nyelvtanulás

VI.
társadalmi munka
politikai továbbképzés
szakirodalom
tanfolyam

Ha gondolatban mindkét időpontban a legáltalánosabb típusokat keressük, akkor hasonló elemekből felépített alrendszereket találunk:

1. a munkaidőn kívül végzett, *munkajellegű* tevékenységek;
2. az otthonhoz, *privát szférához* kötött, döntően individuális szabadidő-tevékenységek;
3. a kulturális, társadalmi *intézményekhez köthető,* általában nyilvános vagy társas környezetben végzett *kulturális,* rekreációs aktivitások;
4. a társadalom szervezeti–hatalmi–információs hierarchiájához kötött, alapvetően *közéleti jellegű* tevékenységek.

Az a tény, hogy mindkét időpontban gyakorlatilag azonosak a legátfogóbb típusok, nem meglepő. Alapvető szerkezetek nyilván nem változnak meg viszonylag rövid idő alatt, a tevékenységek belső tartalma sem alakul át olyan mértékben, hogy teljesen átrendeződjenek kapcsolódásaik.

A legáltalánosabb alapszerkezetek szintjén tehát azt mondhatjuk, hogy az általunk választott módszerrel az életmód*minták* megváltozását nem lehet kimutatni.

Összetettebb képet mutat az életmód-altípusok összehasonlítása.

Egyértelműbb és tisztább lett az I. számú, munkajellegűnek elnevezett fürt: a meccslátogatás és a kocsmázás tevékenységpáros leszakadt, a kertészkedés viszont ide csatlakozott. Míg az első időpontban épp a leszakadt két tevékenység miatt ennek az aktivitásfürtnek volt egy határozott életstílus-karaktere, amelyre a pluszmunka és a társadalmi rétegekhez köthető, férfias szabadidő-tevékenységek *együttesen* voltak jellemzőek, addig a jelenre kizárólagos lett a munkajelleg. A kertészkedés, kerti munka mint egyedi aktivitás a nőknél nagyobb gyakorisággal fordul elő; egyértelműen mondhatjuk tehát, hogy nemtől függetlenül, a tevékenységrendszeren belül világosan elkülöníthető az intézményes munkaszervezeteken kívül végzett munka mint az egyik legkarakterisztikusabban különválasztható életmód-típus alapja.

Lényegében nem változott meg a társadalmi nyilvánosság dimenziója mentén a fentivel ellentétes póluson elhelyezkedő tevékenységfürt. A mobilitás-orientált, közéletinek nevezhető típus tevékenységtartalma az évtized két végpontján szinte azonos; az 1978-as adatokban csupán a „tudományos irodalom olvasása" mint tevékenység hiányzik.

Tartalmában a domináns ideológiához, a hatalmi viszonyokhoz képest marginálisnak nevezhető az az életmódtípus, amelynek legfontosabb tevékenységi jellemzői a kézimunkázás, a szobanövény-ápolás és a templomba járás. Az évtized végén egyértelműbben egészíti ki ezeket az aktivitásokat a négy fal közé zárt rádiózás és televíziónézés.

Érdekes, típusokon belüli átalakulásokat mutatnak a maradék három tevékenységfürt összehasonlításai. Amit mindegyikről el lehet mondani, az a tevékenységtípusok kikristályosodása és a feltehetően rájuk épülő életmódtípusok egyértelműbb elkülönülése.

Az 1972-es, II. számmal jelölt fürt a kifejezetten az ifjúsági szubkultúrába tartozó tevékenységelemek mellett tartalmazza a mozit és a színházat is, amelyek a „magas" kultúra elemei is; a magnó/lemez tartalmától függően mindkettőnek eleme lehet. 1978-ban ezek a „magas" kultúrával érintkező tevékenységek más hasonló kulturális intézmények igénybevételét jelző aktivitásokkal együtt különálló tevékenységtípusba rendeződtek el. A fiatalok sajátos aktivitásaihoz a kulturális tartalom nélküli nyilvános társas együttlét szórakozásai kapcsolódnak (meccs, kocsma, eszpresszó).

Az 1972-es II. és IV. fürtből, sőt a V-ből is az egyértelműbb kulturális aktivitások és a középrétegekhez köthető szabadidő-tevékenységek (turisztika, séta, strand) szerveződtek össze egy szerkezetbe. Az eredeti V-tel jelzett típusból leváltak az elitkultúra intézményeihez kapcsolódó tevékenységek (múzeum, hangverseny) és a szűkkörű társas szórakozások (kártya, sakk). Így a többértelmű, eljárással, szűk társasággal is kapcsolódó típusból egy egyértelműen individuális, hétvégi ház központú életmódtípus körvonalai alakultak ki.

Összefoglalva: a két időpontban végzett elemzések eredményeinek összehasonlítása azt mutatja, hogy a horizontális differenciációval szemben a strukturálódás inkább vertikális irányú volt, és az egyes típusok egyre inkább megfelelnek a társadalmi hierarchiában elhelyezkedő társadalmi csoportok jellegzetes szubkultúráinak. Ezen belül egyértelműbb lett, de összetételében lényegében nem változott a munka/anyagi felhalmozó, a szervezeti mobilitásorientált és az otthon köré szervezett, illetve a társas-kulturális, rekreációs életmódminták elkülönülése.

Az ifjúsági kultúra-szerkezetből egy különösebb kulturális tartalom nélküli, társas ifjúsági szórakozás vált. A korábban több típusba szétszórt, eltérő tevékenység-szerkezetekhez kapcsolódó kulturális aktivitások egy független fürtbe rendeződtek; a kapcsolódó nem kulturális tevékenységekkel együtt ez az egész szerkezet egy polgári szubkultúra mintáját rajzolja ki.

Tevékenységtípusok és társadalmi csoportok

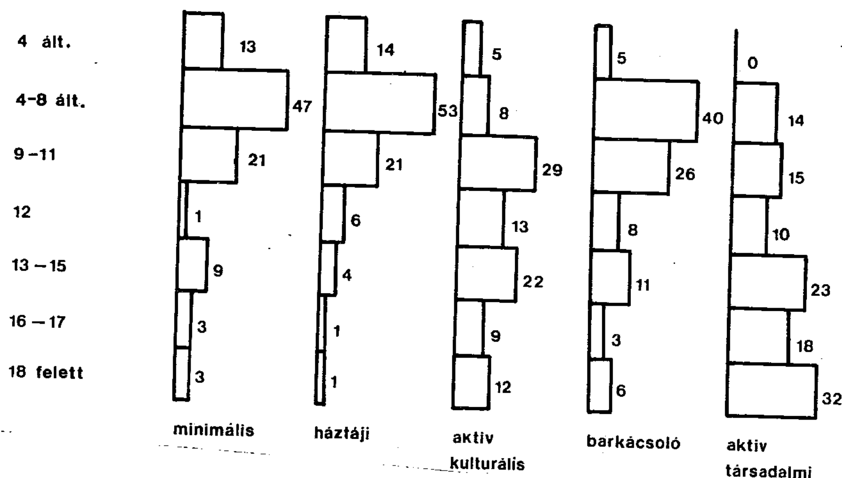
A tevékenységek együttjárásaiból kialakított típusok nem azonosak valóságos, a társadalomban létező embercsoportokkal. Mivel azonban a tevékenységek osztályozása aszerint történt, hogy a róluk beszámoló emberek melyeket említették együtt, nyilvánvalóan nem lehet alapvető eltérés akkor sem, ha megfordítjuk az elemzés irányát és nem azt keressük, hogy melyek a *leghasonlóbb tevékenységek*, hanem hogy kik a tevékenységek végzése szempontjából *leghasonlóbb emberek?* (Módszertanilag: ha nem a változóinkat, hanem az eseteinket fürtösítjük. Erre a SZOCPROG nem-hierarchikus fürtösítő programja adott technikailag lehetőséget.) Az 1978-as adatokkal elvégzett elemzéseink egyik eredményét mutatja a következő táblázat (az összehasonlíthatóság kedvéért itt is hatban határoztuk meg a priori a fürtök számát):

ÉLETMÓDTÍPUS	Százalékos aránya	Magasan az átlagnál gyakoribb tevékenységek	Az átlagosnál sokkal ritkábban vagy nem végzi
1 „MINIMÁLIS"	7	tulajdonképpen semmi, a rádió és a templom kivételével	minden
2 MAGÁNYOS OTTHONI	18	tévé, napi–hetilap, kézimunka, séta	állat, kocsma, kert, barkács, közélet, tánc, koncert
3 „HÁZTÁJI" FALUSI DOLGOS	33	állat, kert, kocsma, templom	minden „szabadidős", művelődés, közélet
4 AKTIV KULTURÁLIS	19	mozi, színház, magnó, fotó, séta, esti iskola, turisztika, hobby	kert, állat, kocsma, templom, politikai tevékenység
5 BARKÁCSOLÓ	14	kocsma, barkács, kert, telek, vendéglő	színház, zene, „szabadidő", közélet–politika
6 AKTIV TÁRSADALMI	9	közéleti–politikai, kulturális, szabadidő	templom, állat, barkács

Az eredmény már ismerős. Valóban a megismert típusok kombinációiból épülnek fel a valóságosan megfigyelhető csoportok is. A különböző keresztvizsgálatokkal természetesen társadalmilag is pontosabban lehet behatárolni az egyes életmódmintákat hordozó csoportokat.

A kérdés azért izgalmas témánk szempontjából, mert szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy hogyan ítéljük meg az életmódminták változásának társadalmi determináltságát. Másképpen megfogalmazva: a kérdés úgy vetődik fel, hogy nem visz-e félre bennünket az életmód kategóriájának a használata és vajon nem lenne-e helyesebb életmódminták változásai helyett társadalmi osztályok életstratégiáinak, életesélyeinek a változásairól beszélnünk? Még tovább pontosítva a kérdést, azt kellene tisztáznunk, hogy az empirikusan is megragadható életmód-különbségeket a társadalom horizontális differenciációjának az egyik elemeként tekinthetjük-e, vagy pedig a hatalmi hierarchia szintjeihez, a társadalom osztályszerkezetének jól körülhatárolható pozícióihoz tartozónak. Illusztrációképpen nézzük meg a következő ábrát:

Az iskolai végzettség szerinti csoportok aránya az életmódtípusokban
(százalékban)

Az egyes életmódtípusok egyetlen státuszindikátor durva jelzése alapján is inkább a vertikális, mint a horizontális differenciáció elemének tekinthetők. Ezzel még talán nem esünk a szociológiai redukcionizmus hibájába, hiszen a részletesebb elemzések azt is megmutatják, hogy *azonos* társadalmi helyzetekhez *különböző* életmódminták is tartozhatnak. Társadalompolitikailag lényegesebb, hogy ennek mekkora a szabadságfoka a hierarchia egyes szintjein. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatjuk meg a választ, hogy a pólusokon nem beszélhetünk az életmódminták szerinti horizontális differenciációról, weberi terminussal élve itt szigorúan működnek a klozura és kizárás mechanizmusai.

A közéleti-orientáltságú életmódmintához soroltak között szinte kizárólag magas iskolázottságú és a társadalmi hierarchiában kitüntetett pozíciókat betöltő csoportokat találunk. Fordítva, a marginálisnak jelölt életmódmintákhoz tartozók társadalmilag, a munkamegosztásban, a társadalom reprodukciós folyamatai feletti kontrollban való részvétel szempontjából is marginálisnak tekinthető csoportokat fednek.

A hetvenes évtizedben kiterjedt második gazdaság köré szerveződő életmódmintákhoz tartozók társadalmi rétegződés szerinti vizsgálata már nem mutat ilyen egyértelműen konzisztens képet. Ennek az inkonzisztenciának a jelzésére nézzük meg a következő táblázatot, amely azt mutatja, milyen az egyes életmódmintákhoz tartozók összetétele két fontos rétegződés-indikátor, az iskolai végzettség és az egyéni jövedelem alapján.

Életmódtípusok iskolai végzettség és jövedelem szerinti bontásban
(százalékban)

		AKTÍV KULTURÁLIS	AKTÍV TÁRSADALMI	HÁZTÁJI	BARKÁCSOLÓ
Iskolai végzettség	magas	43	73	6	20
	alacsony	13	4	67	45
Jövedelem	magas	36	62	28	45
	alacsony	17	3	36	7

konzisztens — inkonzisztens

A számszerűen a társadalom nagyobb részét jelentő életmódminták esetében az iskola és a jövedelem szerinti megoszlások diszkrepanciájának valószínűleg egyik szociológiai alapja: a magyar társadalom szerkezetének – környezetünkhöz képest mindenképpen – nagyobb teherbíróképessége.

Az a státusz-inkonzisztencia, amelyet a munkára, felhalmozásra orientált életmódmintákhoz tartozók esetében megfigyelhetünk, mutatja a minták gazdasági és politikai jelentőségét. Az, hogy lehetőséget biztosítanak a benne részt vevőknek arra, hogy a hivatalos szervezeti hierarchiától függetlenül boldoguljanak, nagy társadalomstabilizáló és egyszersmind gazdaságdinamizáló funkciót töltött be.

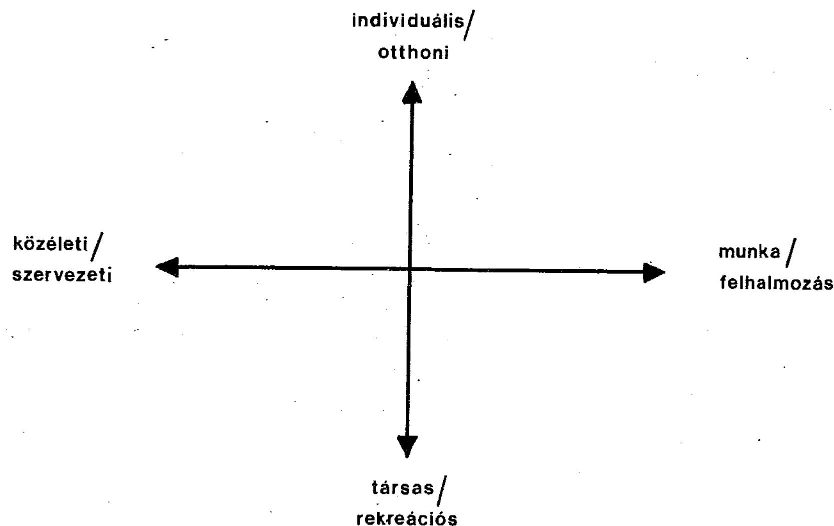
Ha a hetvenes évtized életmódmintáit, illetve azok változásait szociológiai szempontból vizsgáljuk, akkor a leggyümölcsözőbb megközelítésnek a komplex életmódfogalom használata helyett az egyes területek szétválasztása és a köztük lévő kapcsolódások, interakciók elemzése ígérkezik. A tevékenység- és az értékrendszerek, vagy a tevékenységrendszerek és a hivatalos szervezetekben, munkaszervezetekben elfoglalt pozíciók kapcsolódásainak pontosabb megértése a nyolcvanas évtized magyar társadalomfejlődésének is a kulcsproblémáit érinti.

Néhány következtetés és még nyitott kérdés

A legkülönbözőbb módszerekkel végzett elemzések egymást erősítő eredményei azt mutatják, hogy az egyes aktivitások világos dimenziók mentén helyezhetők el. Ezek a dimenziók lényegében változatlanok voltak a hetvenes évtized elején és végén. A változásokat inkább abban tudtuk empirikusan megragadni, hogy a kirajzolódó minták egyértelműbben a dimenziók pólusai köré rendeződtek. Az egyértelműen legfontosabb dimenzió a második gazdaság, ill. munka, valamint a szervezeti–közéleti, ill. továbbképzéssel kapcsolatos tevékenységcsoportok között

feszül. A második dimenzió (az évtized elején gyakorlatilag az elsővel egyenrangú erősségű volt, utóbb mérhetően csökkent a jelentősége) tartalmilag az egyéni, ill. otthonhoz kötődő tevékenységek és a társas, nyilvános rekreációs-kulturális aktivitástípusokat különbözteti meg. A második dimenziónak ugyancsak erősebb a demográfiai kötöttsége (életciklus, nem).

Sematikusan leegyszerűsítve a következő térben lokalizálhatjuk az életmódminták változásait:

A társadalom modernizációja, fejlődése szempontjából mindkét dimenzió jelentős. A hetvenes évtizedben lezajlott változásokat ebből a szempontból értékelve azt mondhatjuk, hogy a magyar társadalomfejlődés során oly sokszor elakadt polgárosodási folyamat ugyan ismét felgyorsult, de ez ismét felemás jellegű volt. Az a tény, hogy a dimenziók pólusai egyértelműbbek lettek, tartalmilag azt jelenti, hogy a mögöttük lévő társadalmi csoportok számára ezek a minták *alternatív* életstratégiákat jelölnek. Ezek közül az életstratégiák közül az alapvető választás a vízszintes tengely mentén húzódik, és ez a társadalom továbbfejlődése szempontjából is döntő jelentőségű.

Azok a belső és külső viszonyok, amelyek a magyar társadalom hatvanas évek második felétől a hetvenes évek végéig tartó fejlődésének a gazdasági kereteit jelentették, lehetővé tették a két póluson lévő életmódminta köré szerveződő társadalmi csoportok egymás mellett élését. Ezeknek a kereteknek a radikális megváltozása ezeknek az *alternatív* életmódmintáknak az alapjait veszélyeztetheti.

A fogyasztás és a közélet praktikus egymás mellett élése a nyolcvanas évtizedben csak akkor képzelhető el zavartalannak, ha a megváltozott külső körülményekhez való életmódadaptációknak megvannak a társadalomszervezeti keretei is. A hetvenes évtizedben zajlott életmódváltozásoknak megvan a maguk tehetetlenségi ereje. A fogyasztási lehetőségek makroökonómiai beszűkülésével feltételezhetően ennek más mozgásteret kell biztosítani.

Ez nemcsak a vízszintes tengely mellett szétváló életmódminták esélyeit befolyásolja. Az ábránkban függőlegesként jelölt tengely tartalmilag közel van Vitányiék „Otthon kontra Házon kívüli társas tevékenységek" dimenziójához. Az ezzel kapcsolatos eddigi vizsgálatok azt mutatták, hogy a típushoz tartozást részben szociálpszichológiai tényezőkkel is lehet magyarázni. Ahhoz azonban, hogy ez a „horizontálisabb" jellegű differenciáció a jövőben jobban érvényesülhessen, nemcsak a vízszintessel jelölt tengelyünk menti polarizáció gyengülésére van szükség. Az „eljárás"-nak kemény infrastrukturális feltételei is vannak: szükség van hozzá a társas szféra infrastruktúrájának kiépülésére, arra, hogy legyen hová eljárni.

A társadalom felét kitevő községi népesség esetében nem kis részben ezeknek az infrastruktúráknak a hiánya is hozzájárult a felhalmozás/munka központú minta egyeduralmához. Éppen az elemzett időszak egyik jellemzője volt azoknak az infrastruktúráknak a leépítése, amelyek az alternatív életmódminták tárgyi kereteit biztosíthatták. Ezt a folyamatot társadalompolitikailag csak a „hozzáférhetőség", az olcsó tömegközlekedés tudta úgy-ahogy igazolni. A kiürítési folyamat befejeződése után utolsó lépésként a hozzáférési lehetőség lezárása kritikus helyzetet teremthet évtizedünkben az egész társadalom modernizációja szempontjából lényeges területen.

A hetvenes évtized gazdasági eredményei mögött joggal keressük mozgatóerőként a „munka utáni munkára" épülő életmódmintát. Azok a gazdaságmodernizálási törekvések, amelyek napjainkban folynak, ennek a felismerését és még fokozottabb húzóerőként való felhasználási törekvéseit tükrözik. Világosan kell azonban látni azokat a határokat is, ameddig egy adott életmódmintára gazdaságilag építeni lehet. Már a jelenben számos jel arra mutat, hogy a hetvenes évek életmódváltozásainak súlyos társadalmi költségei is vannak. A felnőttkori halandóság adataitól az alkoholfogyasztáson át a stimulánsok fogyasztásának alakulásáig egy sor jelzés mutatja, hogy komoly problémák vannak a társadalmi méretű rekreációval.

Az adott gazdasági viszonyok között, ahol a népesség többsége számára a társadalmilag elfogadott szinten való megéléshez nem elegendőek a hivatalos munkaidő alatt megkereshető jövedelmek, nem lehet vég nélkül a társadalmi munkaidőalapot a rekreációhoz szükséges időalap terhére kiterjeszteni. A munkaerő egyszerű újratermelése, a társadalom alapvető, biológiai reprodukciós folyamatai kerülhetnek veszélybe évtizedünkben, ha a társadalom nem tud életmódmintáiban adaptálódni a tartósnak ígérkező gazdasági feltételrendszer-változásokhoz.

Irodalom

FÜSTÖS László–HANKISS Elemér–MANCHIN Róbert, 1979. *Életmód – életminőség – értékrendszer.* Alapadatok I–III. Budapest

HANKISS Elemér–MANCHIN Róbert–FÜSTÖS László–SZAKOLCZAI Árpád, 1982. *Kényszerpályán? – A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között.* I–II. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Értékszociológiai Műhely

VITÁNYI Iván, 1976. *Tevékenységszerkezetek,* a Szabadidő szociológiája c. kötetben. Gondolat, Bp.